

تاریخ بیهق^۱

بقلم آقا میرزا محمد خان قزوینی

۱

بیهق نام قدیم ناحیه ایست از خراسان که سبزوار حاليه شهر عمدۀ آنست و علماء و فضلای لاید ولا یحصی در هر عصر و قرن همواره ازین سر زمین بر خاسته اند که کتب تواریخ و رجال و تذکرهای شعر و معاجم شیوخ و طبقات محدثین و فقهها مشحون بذکر آنهاست ماتند ابو بکر احمد بن الحسین بیهقی از شهر مشاهیر علمای اهل سنت صاحب سنن و دلائل النبوة و ماتند ابو الفضل محمد بن الحسین بیهقی دیروغزنویان و مورخ مشهور صاحب تاریخ مسعودی معروف بتاریخ بیهقی و ماتند ابوالحسن علی بن زید بیهقی صاحب همین تاریخ بیهق حاضر که عکس آن در مقابل نظر است و غیرهم و غیرهم موضوع تاریخ بیهق چنانکه اسم آن حاکمی است عبارت است از تاریخ این ناحیه از ایران و تراجم مشاهیر رجایی که بدانجا منسوب اند از هر قبیل از علماء و ادباء و شعراء و وزراء و سادات و کتاب و حکماء و اطباء و غیرهم و انساب خانواده‌های مشهور که از قدیم در آن جاتوطن داشته باز موضع دیگر بدانجا هجرت نموده اند و نیز تواندازه از جغرافیای این ناحیه، و چون اطلاع از تاریخ عامه‌های مملکتی کما هو حقه موقوف باطلاع از تواریخ خصوصی هر ناحیه از نواحی مختلفه آن مملکت است لهذا برای تأثیف تاریخ جامع مرسوم طی از ایران که این اوخر صحبت آن بسیار بیان آمده است و امید است که عنقریب صورت خارجی پذیرد قبل از همه چیز لازم است که تواریخ مجاہی ولایات مختلفه ایران متدرجاً

۱- این مقاله نخیس بعنوان مقدمه در تصحیح عکسی تاریخ بیهق که حضرت آقا میرزا محمد خان قزوینی از باریس فرستاده اند نوشته شده، چون رسار استادانه نگاشته شده است و ممکن است اصل تصحیح بین زوی طبع نشود لازم بدمید که آنرا برای استفاده خواهد گان مجترم در مجله طبع کنم. از حضرت آقا میرزا صادق خان الصنواری مدیر محترم کتابخانه معارف هم که در استخراج این مقابله آن با ما مساعدت فرموده اند تشکریم. - مهر

تصحیح وطبع شده یا آقلاً نسخ متعدده از آن از کتابخانهای خارجه (اگر در ایران موجود نباشد) عکس یاسواد برداشته در محل دسترس فضلاً نهاده شود تاموا لازمه برای تأثیف تاریخ عام مذکور بتدریج فراهم گردد. این نوع تواریخ محلی که در هر عصر و زمان علمای مسامین شکرالله مساعیهم بهقصد حفظ آثار قدما و تخلید آثار معاصرین هریک راجع بمسقط الرأس خصوصی خود تأثیف مینموده‌اند ماتند تاریخ قم و تاریخ اصفهان و تاریخ ری و تاریخ قزوین و تاریخ نیشابور و تاریخ بخارا و تاریخ سمرقند و تاریخ بغداد و تاریخ دمشق وغیره‌ها وغیره‌ها سابقاً بسیار فراوان بوده است و اکنون نیز با آنکه اغلب آنها دستخوش حوادث زمانه شده و از میان رفته است باز عده‌معتنی بهی از آنها خوشبختانه هنوز باقی است. از این کتب بعضی بسیار معروف و چاپ رسیده است ماتند تو اولین مختلفه مازندران در چهار جلد که در سالات ۱۸۵۰ - ۱۸۵۸ مسیحی (۱۲۹۶ - ۱۲۷۵ هجری) بااهتمام مستشرق روسی در پطرزبورغ بطبع رسیده است و تاریخ کرمان موسوم بعقد‌العلی لاموقف‌الاعانی (طهران سنّة ۱۳۹۳) و فارس نامه ناصری (طهران سنّة ۱۳۱۳ قمری) و فارس نامه ابن‌البلخي (لیدن ۱۹۲۱ م - ۱۳۴۰ هجری) و تاریخ کردستان معروف بشر فناهه شرف خان بدلبی (پطرزبورغ سنّة ۱۲۷۶) و تاریخ سیستان مجهول المصنف که در سنّة ۱۳۹۶ در پاورقی روز نامه ایران بطبع رسیده است و تاریخ بخارا از نرشیخی (پاریس سنّة ۱۸۹۲ م - ۱۳۱۰ هجری) و ترجمه خلاصه ماتندی از تاریخ طبرستان از ابن اسفندیار که بااهتمام مرحوم براؤن انگلیسی (در سنّة ۱۹۰۵ م - ۱۳۲۳ هجری) منتشر شده است و بعضی دیگر از این کتب نسبتی کمتر معروف است و نسخ آنها کما یش نادر و در محل دسترس همه کم نیست. ماتند تاریخ قم از حسن بن محمد قمی و تاریخ دیگر کرمان موسوم بسمط‌العلی للحضرت‌العلیا که در لندن و پاریس نسخی از آن موجود است و تاریخ دیگر سیستان موسوم با حیاء‌الماوک که در لندن نسخه از آن موجود است و ماتند همین تاریخ بیهق حاضر که چنانکه

خواهیم گفت سه نسخه ییش از آن فعلاً بدست نیست و ماتقد تاریخهای شوستر ویزد اصفهان و قزوین و کاشان و باخ و سمرقند و هرات وغیرها که نسخ آنها در بعضی کتابخانهای عمومی اروپا موجود است.

تاریخ یهق حاضر تألیف یکی از علامای مشهور قرن ششم ابوالحسن علی بن ابی القاسم زید بن محمد بن الحسین البهقی است. وی در حدود سنّه چهارصد و نواد متولد^۱ و در سنّه پانصد و شصت و پنج وفات یافته است و معاصر محمد بن عبدالکریم شهرستانی صاحب ملل و نحل متوفی در سنّه ۵۴۸ و سید اسماعیل جرجانی صاحب ذخیره خوارزمشاهی متوفی در سنّه ۵۳۱ و من فی طبقه‌ها بوده است و در صغر سن چنانکه خواهد آمد زمان عمر خیام را نیز دریافت و بمجلس او حاضر شده است و تاریخ یهق را بتصریح خود^۲ در سنّه پانصد و شصت و سه (۵۶۳) در زمان سلطنت مؤید آی ابی از غلامان سلطان سنجور که بلا فاصله بعد از وفات سنجور برخ اسان مسلط شد تألیف نموده است، و این ابوالحسن یهقی از مشاهیر علمای عصر خود بوده و کتب نقیسهٔ بسیاری بزبان عربی و فارسی تألیف نموده

۱ - تاریخ ۴۹۹ (چهارصد و نواد و نه) برای ولادت او در معجم الادباء^۵، ۲۰۸
بلا شک غلط طبع است که از تبدیل اعداد سנות بارقام هندی که شیوهٔ ناخوش طاب آن کتاب است ناشی شده و نظایر اینگونه غلط مکرر در آن کتاب روی داده است یهقی اقلای سال زودتر از ۴۹۹ متولد شده بوده است بقیرینهٔ اینکه خود در تاریخ یهق حاضر ورق^۶ ۵۱ (ص ۷۷ از نمره گذاری پشت صفحات) گوید و قتل فخرالمالک در عاشورا بوده سنّه خمسماًه و من آن یاد دارم و در عهد گوید کی در دیبرستان معلم بودم بنیشابور و بدیهی است که طفل یکساله بدیبرستان نمیرود و از یک سالگی چیزی یاد نمی‌ماند ولاید بایستی در آنوقت ده دوازده ساله بوده باشد و بنابرین ولادت او در حدود چهارصد و نواد یا اند کی یس و پیش خواهد بود چنانکه گفتیم.

۲ - در ورق^۷ ۱۷۰ از نسخه لندن گوید «ورغ المصنف من نسخ هذالكتاب في الرابع من شوال سنت ثلاث و سنتين و خسمائمه» در نسخه برلين يعني نسخه حاضره این عبارت را ندارد و جای آن در ورق^۸ ۱۶۹ (ص ۳۷۲) بعد از سطر اخير آن صفحه است بلا فاصله و در ورق^۹ ۱۶۶ (ص ۳۲۶) گوید مؤید الدولة والدين خسر و خراسان ملک المشرق آی ابی خلداد الله دولته دهم محرم سنّه احدی و سنتین و خمسماهه بالشکری جرار سوار و پیاده بدر قصبه آمد الخ .

است. یاقوت در معجم الادباء ج ۵ ص ۲۰۸-۲۱۸ در ترجمة حال او هفتادو چهار عدد از مؤلفات اورا باسم ورسم می شمرد و همچنین حاجی خایده در کشف الظنون در موضع مختلفه عده کثیری از تأییفات او را ذکر نمود، است، بدینخانه از جمیع این کتب نفیسه جز همین تاریخ بیهق حاضر و جز تئمثه صوان الحکمه در تاریخ حکماً گویا چیزی بدست نماند است^۱. از جمیع کتب بسیار معروف مؤلف ذیلی بوده است بو تاریخ بیهقی موسوم به مشارب التجارب و غوارب الغرائب^۲ و مشتمل بوده است بر وقایع تاریخی ایران در مدت صد و پنجاه سال از همانجا که تاریخ بیهقی ختم میشود یعنی از حدود سنه ۴۱۰ الی حدود ۵۶۰ هجری و عباره اخیر شامل بوده است تقریباً تاریخ تمام دوره غزنویه و تمام دوره ساجویه و نیمه اول دوره خوارزمشاهیه را، یاقوت در معجم الادبا مکرر ازین کتاب نقل کرده است و همچنین ابن‌الاثیر در تاریخ کامل وابن ابی

۱ - در مکتبه که آفای سعید نفیسی از طهران بتاریخ ۱۷ فروردین ۱۳۱۰ بن نوشته بودند فتره ذیل مندرج بود که بعین عبارت در تجت مسئولیت خود ایشان نقل میشود: «دو کتاب دیگر از ابوالحسن بیهقی سراج دارم اول کتابی است در تجویم بفارسی که یک نسخه از آن بنده خود دارم و نسخه دیگر را آفای (میرزا علی‌اکبر خان) دهخدا دارند و مقدمه و خطبه آنرا که شامل مؤلفات کثیر از ابوالحسن بیهقی است باقای سید کاظم الله (حیدر آبادی مذکور در ص ۲۰، ۲۱، ۲۰ ازین مقدمه) دادم و دیگر شرحی است از نهج البلاغه که دونسخه از آن در کتابخانه فاضل خان در مشهد بوده و پس از آنکه آن مدرسه را خراب کرده اند و خیابان جدید مشهد را از آن گردانیده اند آن کتابها را بکتابخانه آستانه (قدس رضوی ۴) برده اند و اینک آنچه است و از مشهد خواسته ام که مقدمه و خطبه آن کتاب را هم برای بنده بفرستد - محمد قزوینی

۲ - رجوع کنید بهمین تاریخ بیهق حاضر ورق.^۳ (ص ۱۳) و بتاریخ ابن‌الاثیر در حوادث سنه ۵۶۸ (طبع مصر ۱۱ : ۱۷۰) و بابن ابی اصیعه ج ۱ ص ۷۲ و بحاجی خلیله در تجت همین عنوان مشارب التجارب و نیز بهأخذ دیگر که بعدها اشاره بدان خواهد شد. در ابن‌الاثیر و ابن ابی اصیعه کلمه مشارب باسین مهممله یعنی مسارب مسطور است و در سایر مأخذ مشارب باشین معجمه کیا فی المتن.

اصیعه در طبقات الاطباء و عطا ملک جوینی در تاریخ جهانگشا هر کدام فقراتی ازین کتاب نقل کرده اند و حمدالله مستوفی در دیباچه تاریخ گزیده آنرا ازما خذ خود می شمرد و از اینجا معلوم میشود که این کتاب بطور قطع تا اواسط قرن هشتم موجود بوده است. بدختانه در کتابخانهای اروپا که فهارس مطبوعه دارند تا کنون اثری ازین کتاب نفیس بدهست نیامده است ولی هیچ مستبعد نیست که در ایران یا در ترکیه یا در سایر ممالک اسلامی شرقی مثل هندوستان و افغانستان و ترکستان نسخه یا نسخی از آن موجود باشد و وقتی بدهست بیاید. دیگر از تألیفات ابوالحسن بیهقی ذیلی بوده است بر دمیة القصر با خرزی موسوم بو شاح دمیة القصر یا اختصاراً و شاح الدمية در تراجم احوال شعراء عصر خود. یاقوت در معجم الادب مکرر از این کتاب نقل کرده است وابن خلکان نیز در ترجمه حوال با خرزی اشاره بدان نموده حاجی خلیفه این کتاب را بعنوان وشاح دمیة القصر و لفاح روضة العصر ذکر کرده است و گویا نام کامل کتاب همین بوده است. دیگر از تألیفات بیهقی کتابی بوده است در امثال عرب موسوم بغره الامثال و درر الاقوال.

در دو جلد^۱ که بقول حاجی خلیفه در کشف الظنون مأخذ مجمع الامثال میدانی این کتاب بوده است چنانکه گوید غرر الامثال و درر الاقوال لابی الحسن علی بن زید البیهقی المتوفی سنه ۰۰۰ رتب الامثال علی الحروف و ذکر لکل منها السبب والضرب ثم شرحها اعراباً و معانی و ذکر حاها ايضاً وهو مأخذ المیدانی، ولی ظاهراً این سهوی است واضح از حاجی خلیفه که منشأ آن عدم اطلاع از عصر بیهقی بوده است چه بیهقی بتصریح خود او در مشارب التجارب بنقل یاقوت ازو در معجم الادباء از شاگردان میدانی بوده است وسامی فی الاسلامی و مجمع الامثال میدانی هر دو را در نزد مؤلف

(۱) معجم الادب : ج ۵ ص ۲۱۱ سطر ۳ با خواجه حاجی خلیفه ح ۲۲ ص ۱۵۳

آنها یعنی در نزد خود میدانی درس خوانده بوده است^۱ و علاوه بر این بیهقی قریب پنجاه سال دیگر پس از وفات استاد خود میدانی در حیات بوده است چه وفات میدانی در سن^۲ ۵۱۸ وفات بیهقی در سن^۳ ۵۶۵ بوده است. پس از اینجا واضح میشود که بیهقی فقط اواخر عمر میدانی را در ک کرده بوده است در اوایل شباب خود و بسیار مستبعد است که استاد پیری از تأثیف شاگرد بسیار جوان خود اقتباس نماید بلکه عادة عکس این فقره معمول است باری این سخن حاجی خلیفه بکاری مأخذ بنظر می‌آید. و دیگر از تأثیفات بیهقی ذیلی است بر کتاب صوان الحکمه در تاریخ حکماء تأثیف ابو سلیمان محمد بن طاهر بن بهرام السجزی و ذیل بیهقی معروف است به تمهیص صوان الحکمه و خوشبختانه پنج نسخه از این کتاب یکی در کتابخانه آستان قدس رضوی در مشهد مقدس و دو در استانبول یکی در کتابخانه بشیر آفاص^۴ از فهرست کتابخانه‌ای اسلامبول نمره ۴۹۴ و دیگری در کتابخانه ملامزاد^۵ از فهرست مذکور نمره ۱۴۳۱ که در فهرست غلطان^۶ ۱۴۰۸ چاپ شده است (تقریر شفاهی آفای سید کلیم الله حیدر آبادی) و یکی در برلین و دیگری که مختصراً در اصل در لیدن از بلادهلاند موجود است: دیگر از تأثیفات ابوالحسن بیهقی همین تاریخ بیهق حاضر است که وصف آن اجمالاً سابق مذکور شد نسخه این کتاب در نهایت ندرت است و تا آنجا کمن اطلاع دارم فقط نسخه‌ای ازین کتاب فعلاً بدست است یکی که از همه قدیمتر و صحیح‌تر و کامل‌تر است نسخه‌ای است که در موزه بریتانیه در لندن موجود است و این نسخه در سال ۱۸۳۵ استنساخ شده است و وصف اجمالی این نسخه را ریو در ذیل فهرست نسخ فارسی موجود در موزه بریتانیه نموده است و بعضی عنوانین مهمه آنرا نیز بدست داده است (ص ۶۰-۶۱) دوم نسخه ای است که در کتابخانه عمومی

۱ - تم حضرت درس الامام صدر الافضل احمد بن محمد المیدانی فی محرم سن^۷ ۵۱۶ و صححت علیہ کتاب السامی فی الاسلامی من تصنیفه و کتاب المصادر للقاضی و کتاب المنتقل و کتاب غریب العدیت لابی عبید و کتاب اصلاح المنطق و مجمع الامثال من تصنیفه (معجم الادباء ج ۵ ص ۲۰۹ نقل از مشارب التجارب بیهقی)

بر لین موجود است و آن عبارت است از همین نسخه حاضر که عکس آن برداشته شده است و این نسخه بسیار جدید است و در سال ۱۲۶۵ در لکهنو در هندوستان استنساخ شده است و ازاول آن چندورق ناقص است و علی التحقیق قریب یازده صفحه (پنج ورق و نیم) از صفحات نسخه لندن از ابتدای نسخه حاضر افتاده است و تمام صفحه اول این نسخه چنانکه در متن گفته ایم مصنوعی و الحاقی است و از مؤلف نیست و ابتدای نسخه اصلی از سطر اول از صفحه دوم که ابتدای آن این عبارت است «و تاریخ دانستن با آنکه فایده بزرگ دارد شروع میشود و مطابق است با سطر سیزده از ورق ۶۱ از نسخه لندن ولی یکی از نسخ یا یکی از مالکین آن نسخه برای آنکه تهیان کتاب معلوم نشود چند سطری دیباچه مصنوعی از خود ساخته و در ابتدای آن انزوده است. وصف اجمالی این نسخه را پرج مسشور آلمانی در فهرست نسخ دارسی موجود در کتابخانه دولتی بر لین بدست داده است (ص ۵۱۶)

سوم نسخه ایست که در کتابخانه عمومی ترکستان در تاشکند موجود است و این نسخه از نسخه بر لین نسبة قدیمتر است ولی از نسخه لندن بسیار جدیدتر و در سنّه ۱۰۵۷ استنساخ شده است و این نسخه نیز از ابتدای ناقص است. باز تولد مستشرق معروف روسی اشاره اجمالی بدین نسخه در دایرة المعارف اسلامی در تحقیق عنوان «بیهقی» و در کتاب ترکستان خود (ترجمه انگلیسی ص ۳۱-۳۲) نموده است.

غزل

اثر طبع آقای کمالی

آن به که آشیانه ز عالم بذر زنم
نگذاشت تا له سرزدم از پیضه پر زنم
شمیثیر بر دو دست قضا و قدر زنم
آنهم گلای نبود که روزی بسر زنم
تا در شب وصال بیای سحر زنم
دور از رخت اگر مزه برجشم تر زنم
هر چند گام در طلبش بیشتر زنم

تا بال و پر بجاست که بر یکدیگر زنم
آن طایرم که چنگل شاهین عشق او
بر دست من اگر که تو دست رضا دهی
سر در ره تو دادم و از جوش کشتکان
بندی بر آن سرم که بدلست آرمت ز زلف
چون موجه سراب شمارند رود نیل
کمتر مرا دهنده کمالی ازو نشان